

УНІКАЛЬНИЙ ПРОЕКТ РЕАБІЛІТАЦІЇ АНТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ В ОЛЬВІЇ

Олена Язвінська,
Юрій Серов

*Курган Євресивія та Арети
до реабілітації із залишками креніди*

Ольвія Понтійська, що розташована на території сучасної Миколаївської області (с.Парутине Очаківського району) — невід’ємна частина культурної спадщини України. Вона — одна з чотирьох найбільших античних держав Північного Причорномор’я. Заснована грецькими переселенцями з малоазійського міста Білета, вона проіснувала майже тисячу років (VI ст. до н.е. — IV ст. н.е.). У перекладі з давньогрецької “Ольвія” означає “щаслива”. Цю офіційну назву міста-держави засвідчено у виданих ним декретах, написах на монетах, у більшості літературних джерел.

У середині V ст. до н. е. її, імовірно, відвідав “батько історії” Геродот. А наприкінці I ст. н. е. тут побував відомий філософ і оратор Діон Хрисостом з міста Пруси, який залишив яскравий опис колись могутнього міста. Відомо, що вихідцем з Ольвії був і філософ Біон Борисфеніт. Багато античних авторів — Страбон, Пліній та інші — згадували Ольвію в описах Північного Причорномор’я. У другій половині V ст. до н. е. Ольвія входила до Афіньського морського союзу, а 331 р. до н. е. піддалася облозі військ Александра Македонського на чолі з полководцем Зопіріоном. Наприкінці II ст. н. е. вона увійшла до складу

Робочий момент. Залізобетонні блоки підготовлено до монтажу

провінції Римської імперії — Нижньої Мезії. Ольвія відіграла величезну роль в історії регіону, у культурному й економічному житті скіфів, сарматів, племен черняхівської культури [1].

Перші археологічні розкопки Ольвії провадилися ще у XIX ст. Систематичні широкомасштабні дослідження міста й некрополя розпочалися 1901 р. У 1921 р. територію Ольвії та її некрополя взяла під охорону держава. 1926 р. тут відкрито історико-археологічний заповідник, який з 1938 р. входить до складу АН України. Указом Президента України заповідник “Ольвія” отримав статус національного. Його територія разом з о. Березань складає 290 га.

Археологічні дослідження міста-держави проводилися, здебільшого, трьома поколіннями вчених: Б. Фармаковським і його співробітниками в 1902–1926 рр.; Л. Славним, О. Карасьовим, О. Леві в 1936–1971 рр.; з 1972 р. в Ольвії працює Ольвійська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом С. Крижицького та В. Крапивіної. Значний внесок у вивчення Ольвії та її сільської округи (хори) зробили А. Бураков, С. Буйських, А. Буйських, В. Гошкевич, Я. Доманський, Ю. Козуб, Н. Лейпунська, К. Марченко, В. Отрешко, В. Папанова, А. Русяєва, Т. Самойлова, Ф. Штительман та інші.

Наукова діяльність вчених-археологів, надання заповіднику статусу національного та збільшення фінансування на його утримання, забезпечення надійної охорони городища і некрополя античної пам’ятки світового масштабу, а також інші фактори створили сприятливі умови для здійснення

цікавого широкомасштабного проекту — повного відновлення кріпиди¹ кургану над склепом Єврисивія та Арети. Відновлення це завершили влітку 2006 р. Діаметр кам’яної стіни, що оперезала по всьому підніжжю земляний насип над античною могилою, становить 28 метрів. Її висота — понад один метр. Оновившись, курган над могилою Єврисивія та Арети неначе помолодшав на вісімнадцять століть.

Таким чином, в експозиції заповідника з’явився об’єкт, що дає повне уявлення про курган як архітектурну споруду в цілому. У дирекції заповідника стверджують: навіть у самій Греції досі не здійснювали такого проекту.

Археологічне обґрунтування цієї реконструкції належить члену-кореспонденту НАН України, доктору архітектури Сергію Крижицькому, який багато років присвятив вивченню стародавньої Ольвії [2].

Необхідні інженерно-геологічні та інженерно-геодезичні обстеження на місці, проект реконструкції, а також заходи з реабілітації кріпиди кургану було виконано фахівцями Київського філіалу Інституту “НДІпроектреконструкція”, здебільшого його директором — одним з авторів статті — Юрієм Серовим, який ще студентом архітектурного факультету Одеського інженерно-будівельного інституту брав активну участь в археологічному дослідженні будівельного мистецтва мешканців стародавньої Ольвії та її хори.

Зокрема, у 2003–2004 роках, за рік до початку проектування, фахівцями

Черепашник для реставраційних робіт

Київського філіалу Інституту “НДІпроект-реконструкція” було ретельно вивчено автентичні залишки фрагментів крєпїди кургану Єврисивїя та Арети, промірено всі існуючі блоки для подальшого комп’ютерного моделювання відтворення крєпїди, вибору технології монтажу її складових, варіантно відпрацьовано елементи міжблокових стиків тощо.

Неодноразово візуально обстежували існуючу крєпїду Зевсового кургану — прообраз майбутнього відтворення крєпїди кургану Єврисивїя та Арети. Було зроблено багато обмірів та фотофіксацій стиків елементів існуючої крєпїди для вивчення античної технології будівництва цих культових споруд.

За розрахунками, наданими Ю. Серовим, камінь для реконструкції виготовило і поставило ЗАТ “Нікбуд”. Як повідомив президент “Нікбуд” Віктор Лисенко, 41 кубометр вапняку-черепашнику брали у Новогригоріївському кар’єрі з вісімнадцятиметрової глибини — шару мезозойської ери. Міцність новогригоріївського каменю — одна з найвищих. Отож, довелося виявити неабияке вміння, щоб замість каменю звичних розмірів видобути сотні плит, найбільші з яких важать до 350 кг. Для цього також розробили спеціальну технологію, внесли тимчасові зміни у пристосування до комбайна. Припасовування блоків та мурування стіни чудово виконали майстри з Парутиного під керівництвом відомого українського художника Володимира Бахтова, уся творчість якого проїнята ольвійськими мотивами. Багато зусиль для здійснення

Архітектор Серов керує роботами по реставрації пам’ятки

проекту доклали також начальник Ольвійської археологічної експедиції Валентина Крапивїна та директор заповідника Галина Лисикова.

Треба зазначити: курганний некрополь є важливою частиною експозиції Національного історико-археологічного заповідника “Ольвія”. Свого часу ця територія одержала назву: “Урочище ста могил”. За станом збереження некрополь є унікальним явищем серед античних центрів Північного Причорномор’я. Завдяки тому, що територія некрополя, яка входила до заповідної зони, ніколи не забудовувалася, вціліло близько сотні курганів різних за висотою та діаметром, а також за історичними періодами. Найбільші з них (діаметром понад 30 метрів) у давнину, очевидно, мали кам’яні крєпїди. Однак за даними одного з перших дослідників Ольвії Уварова, до середини ХІХ століття такі стінки збереглися у п’яти курганів. З них на початок ХХ ст. залишився лише фрагмент крєпїди Зевсового кургану (відкрита Б. Фармаковським), розташованого в центрі заповідника. Дана могила з кам’яним склепом датується серединою ІІ — серединою ІІІ ст. н. е. Саме Зевсів курган досі був єдиним об’єктом для демонстрації відвідувачам подібних античних пам’яток. Однак через свою фрагментарність він не дає повного уявлення щодо монументальності споруди з діаметром крєпїди у 37 метрів та висотою кам’яного “пояса” 1,68 метра. Спочатку насип здіймався приблизно на 14,5 метрів, але до нашого часу осів удвічі.

Отже, дослідники Ольвії мали фрагмент крєпїди Зевсового кургану й відомості про аналогічні стіни ще у чотирьох ольвійських курганах, у тому числі й на кургані Єврисивїя та Арети, розташованому при вході до заповідника (під ним приховано унікальний двокамерний кам’яний склеп, датований ІІ ст. н. е.). Відкривши склеп кургану Єврисивїя та Арети, Б. Фармаковський слушно порівняв цей об’єкт з давнішою знахідкою — мармуровим жертвним столом з написом на ньому: “Єврисивїй Каллісфенів та Арета Папієва цей пам’ятник спорудили собі при житті упродовж 17 днів” [3].

Починаючи роботу над проектом відтворення крєпїди, вчені та проектувальники мали два варіанти реставрації — Зевсів курган і курган Єврисивїя та Арети. Реставрація крєпїди й насипу Зевсового кургану, розташованого на залишках міста раніших

часів, була визнана недоцільною. Адже в такому разі довелося б закрити залишки будинку з розкопок Б. Фармаковського 1902–1903 рр. Крім того, стан збереженого фрагменту крепиди Зевсового кургану вимагає його повної перекладки, що, з урахуванням відтворення по всьому периметру насипу, призвело б до втрати автентичності об'єкта. І ще одне — відновлення такого значного кургану (внаслідок чого, власне, мали б “новобуд”) з урахуванням розташованих поруч нього розкопаних залишків житлових будинків, вітарів та храмів Ольвії, на кілька сторіч давніших від кургану, призвело б до помітного дисонансу в загальній експозиції заповідника. Краще зберегти те, що відкрили тут вчені-першопрохідці.

Отже, курган Єврисивія та Арети виявився майже ідеальним об'єктом для реставрації. По-перше, він перебуває за межами античного міста, але на початку екскурсійного маршруту. По-друге, від його крепиди досьгодні на денній поверхні *in situ* нічого не залишилося, а земляний насип неодноразово перекопано. Інакше кажучи, внаслідок робіт з відновлення крепиди автентичності будівельних залишків не буде порушено через їх відсутність. По-третє, коли крепида кургану Єврисивія та Арети свого часу впала, її елементи лягли у правильному порядку (один за одним): першою від фасаду назовні лежала плита цоколю, потім — блоки з орфостатного ряду², далі — елементи карнизу. Усього археологи знайшли 19 великих плит з такими габаритами: карнизи мали товщину 25–28 см і довжину до 1,12 м, орфостатні блоки відповідно — 22–30 см і до 1,34 м. Ці знахідки мали велику цінність, оскільки допомогли не лише в обґрунтуванні реконструкції, але й визначенні об'єкта для неї. Колегіально було прийнято рішення про встановлення всіх знайдених автентичних складових крепиди в загальному орфостатному ряді кургану.

Нарешті — добре зберігся двокамерний склеп із напівциліндричними склепіннями та ступінчастим дромосом³, що веде до склепу від рівня майже сучасної денної поверхні. Склеп є найпоказовішою частиною експозиції заповідника і важливою складовою екскурсійного маршруту. Отже, рестав-

Вхід до склепу

рація крепиди та насипу сприятиме комплексному сприйняттю відвідувачами цієї поховальної пам'ятки.

Вивчення даних дослідження цього склепу, зокрема, зробленого на початку ХХ ст. Б. Фармаковським, показало — крепида кургану ніколи не розкопувалася. Водночас роботи вчених-попередників давали всі підстави вважати, що за давніх часів курган Єврисивія та Арети мав стіну навколо своєї основи. Однак залишалися загадки щодо конкретного місця її розташування, глибини закладення та характеру мурування. Щоб одержати на них відповіді, було вирішено провести охоронні розкопки по периметру кургану для пошуку залишків крепиди. У 1990–1991 рр. це здійснила Ольвійська археологічна експедиція. Залишки крепиди знайшли: це були окремі камені, три фрагменти розвалу від фасаду, частина первісного фундаменту, сліди траншей, що утворилися після вибирання каменю (очевидно, жителями з Парутино), а також щепеневий отес (відламки каміння), що утворився під час будівництва стіни. Археологи стверджують —

¹ Орфостатний ряд — кам'яні плити, що встановлені на ребро (вертикально).

² Дромос — вхідний коридор, що веде до поховальної камери.

крепиду міг розперти зсередини насип. Не витримавши тиску, вона впала. земля засипала кам'яні розвали із плит, що й вберегло їх від розкрадання.

Знахідки, зроблені вже згаданою Ольвійською експедицією 1990–1991-го років, дослідження їх та інших матеріалів, дали достатню інформацію для відповідей на основні запитання, пов'язані з відновленням крепиди. Це, насамперед, місце розташування стіни у плані й по вертикалі, її загальна конструкція, система мурування, висота. Було виявлено, що розпір від насипу кургану тримали плоскі фундаментні плити та вертикальні ребра, які входили глибоко в тіло кургану. Щити крепиди певною мірою стримували вагу насипу за допомогою фундаментних плит знизу та карнизів згори.

Проте залишків будь-яких елементів кріплення блоків між собою не мали обидві крепиди — ані в Зевсовому кургані, ані в кургані Єврисивія та Арети. Інженерні розрахунки дали позитивний результат міцності крепиди лише за наявності у швах такої конструкції клейового заповнювача. Стародавньої доби таким заповнювачем могла бути заливка свинцем. Як свідчать розрахунки, при відсутності такого свинцевого кріплення крепиди з часом могла впасти під тиском маси кургану.

Відтворена проектувальниками давня технологія дозволяла робітникам, встановлюючи дуже важкі блоки із вапняку-черепашнику на заздалегідь змонтовані бетонні фундаменти, майже без зусиль, чітко підганяти їх один до одного. Адже муляри зріза-

ли у щитів тільки гострі кути (біля 1–2 см). Отже, можна довіритися напису на згаданому мармуровому жертвовому столі, що цю пам'ятку — комплекс кургану Єврисивія та Арети — було споруджено упродовж 17 днів.

Як на нашу думку, і в античні часи була можливість транспортування заздалегідь заготовлених збірно-розбірних кам'яних конструкцій (споруд) до місця будівництва. У даному випадку, можливо, склепіння укладалося на природну опалубку — підготовлений материковий ґрунт. Щодо крепиди, то всі її блоки — фундаменти, щити, ребра, карнизи — підвозилися на місце, найвірогідніше, у готовому вигляді. Залишалося лише їх встановити, припасувати один до одного та залити свинцем.

Отже, колегіально ухвалене рішення щодо відновлення декоративної крепиди навколо кургану Єврисивія та Арети із включенням до неї всіх знайдених автентичних архітектурних елементів древньої крепиди, було реалізовано. Нові рустовані блоки з вапняку-черепашнику було заздалегідь оброблено у той же спосіб, що й блоки Зевсового кургану. При цьому автентичні елементи крепиди не піддавалися обробці, зазор між черепашковими блоками був мінімальним, майже без швів, а нові карнизні плити виконувалися чітко за профілем автентичних.

У зв'язку з тим, що черепашник за певними параметрами, передусім — високим рівнем гігроскопічності, не може виконувати роль підпірної стінки, було запропоновано спочатку виготувати та встановити

Загальний вигляд кургану Єврисивія та Арети після відновлення

“┐”-подібний бетонний фундамент. Потім на зовнішню полицю прилаштували декоративні елементи кріпиди із застосуванням сучасних методів кріплення. Для уникнення передачі додаткових навантажень на конструкції існуючого склепу над дромосом було встановлено залізобетонні балки під кріпиду.

Після зведення фундаментів остаточно обробка каміння провадилась у тимчасово організованій майстерні. Прямокутним черепашковим блокам надавали остаточної форми: бокові краї цитів загострювались для подальшого припасування їх один до одного; виконувалась рустовка каміння. Підготовлені блоки підвозились до фундаменту на підручних візках, де ручним способом виконувались їхні установка та стикування.

Щодо земляного насипу кургану, то проєктувальники, погодившись з думкою С. Крижицького, вирішили нічого не до-

мислювати і надали вершині округлої форми. Курган Єврисивія та Арети мав форму зрізаного насипу й первісну висоту, не меншу за 4,5 м. Після реставрації він набув виразнішого, більш організованого вигляду. Проте під час розкопок античних некрополів зустрічаються й кургани конусо-подібної форми. Такі споруди відомі і в Ольвії. Вони могли бути й вищими, аби було добре бачити їх здалеку, а на їхніх вершинах могли розташовуватися надмогильні стели, вівтарі, антропоморфні скульптури.

Зведення подібних архітектурних споруд свідчить про існування розгалуженої будівельної індустрії в містах-державах Північного Причорномор'я, де вже тоді масово виробляли збірно-розбірні конструкції з каміння, а технологічний рівень будівництва був досить високим навіть за межами метрополій.

Література

1. Алексеева Е.М., Амброз А.К., Арсентьева Т.М. и др. Античные государства Северного Причерноморья — М., 1984. — 392 с.; Крапивина В.В., Крыжицкий С.Д., Охотников С.Б. и др. Античные памятники Северо-Западного Причерноморья — К., 2001. — 176 с. та ін.
2. Крыжицкий С.Д. Археологическое обоснование к проекту реставрации кургана над склепом Еврисивия и Ареиты в Ольвии / Археологічні дослідження в Україні. — 2003–2004. — С. 425–433.